

«Ζήτω οι μπολσεβίκοι! Κάτω οι κομμουνιστές!»

Η Οκτωβριανή Επανάσταση αντιμετώπιη με το αγροτικό ζήτημα

γράφει ο ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΠΑΦΩΤΙΟΥ*

Το αγροτικό ζήτημα αποτέλεσε τη λυδία λίθο της μαρξιστικής επαναστατικής θεωρίας στα πρώτα χρόνια της Οκτωβριανής Επανάστασης. Οι μπολσεβίκοι δεν παρέλαβαν από τους κλασικούς μια συνεκτική θεωρία για το ρόλο των αγροτικών μαζών στον καπιταλισμό και τη μετεπαναστατική φάση της σοσιαλιστικής οικοδόμησης. Ακόμη και ο Λένιν, ο πλέον οξυδερκής μαρξιστής θεωρητικός της εποχής, δεν μπόρεσε να συλλάβει στο σύνολό τους τις επιπτώσεις μιας εσφαλμένης ανάγνωσης του αγροτικού ζητήματος στη Ρωσία, η οποία απέρρευε από τα αντικειμενικά όρια που έθετε ο μαρξισμός της εποχής. Τα πρώτα χρόνια της επανάστασης αποτέλεσαν για τους μπολσεβίκους την αναγκαία ιστορική προϋπόθεση για την έναρξη, στις αρχές της δεκαετίας του 1920 και στο έδαφος της αρνητικής αποτίμησης του λεγόμενου «πολεμικού κομμουνισμού» της περιόδου 1918-1921, μιας νέας φάσης κοινωνικού πειραματισμού, της Νέας Οικονομικής Πολιτικής.

«Τι είναι αγροτιά; Δεν ξέρουμε, δεν υπάρχει στατιστική, όμως ξέρουμε ότι είναι δύναμη».

(Λένιν, Τ31: 110 [1917])

Οι κλασικοί για το αγροτικό ζήτημα

Αναζητώντας τις ρίζες του αγροτικού ζητήματος και της σχέσης του με την επανάσταση, διαπιστώνουμε ότι αυτό εκκινεί από τις ιστορικοθεωρητικές επεξεργασίες της *Καταγωγής της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του*

κράτους (Ενγκελς) (Engels), συναντάται στις σχετικές αναφορές κειμένων όπως η *Γερμανική ιδεολογία* (Μαρξ [Marx] και Ένγκελς) ή ο τρίτος τόμος του *Κεφαλαίου* (Μαρξ), ενώ τίθεται σε συγκεκριμένη ιστορικοπολιτική βάση στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* (Μαρξ & Ένγκελς) και στα κείμενα του Μαρξ όσον αφορά τη Γαλλία (*Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη, Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία και Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*).¹ Εντούτοις, το ερώτημα της ταξικής ανάλυσης των αγροτικών στρωμάτων σε έναν δεδομένο κοινωνικό σχηματισμό (και κατά προέκταση της θέσης τους σε μια επαναστατική διαδικασία) παρέμεινε μέχρι τέλους αναπάντητο, καθώς οι κλασικοί δεν παραθέσανε ποτέ μια ολοκληρωμένη θεωρία των τάξεων.

Ωστόσο, οι κλασικοί κατανοούσαν ότι η απόσταση μεταξύ μιας θεωρίας του κεφαλαιοκρατικού συστήματος και μιας επαναστατικής πολιτικής δύναται να γεφυρωθεί μόνο με την επίλυση του λεγόμενου αγροτικού ζητήματος. Σε ένα από τα τελευταία του κείμενα με τίτλο *Το αγροτικό κίνημα στη Γαλλία και τη Γερμανία* ο Ένγκελς ασκούσε κριτική στους Γάλλους σοσιαλιστές για την αντίφασή τους να υποστηρίζουν αφενός ότι η «κομματιασμένη ιδιοκτησία είναι μοιραία καταδικασμένη να εξαφανιστεί» (Ένγκελς, χ.χ.-γ: 497) και, άρα, «η συλλογική κατοχή των μέσων παραγωγής μαίνεται εδώ σαν μοναδικός επιδιωκόμενος κύριος σκοπός» (ό.π.: 498) και αφετέρου ότι καθήκον του σοσιαλισμού «είναι να διαφυλάξει τη μικρή ιδιοκτησία των αγροτών» (ό.π.: 500). Ο Ένγκελς κατέληγε να αρνείται κατηγορηματικά «ότι το σοσιαλιστικό εργατικό κόμμα οποιασδήποτε χώρας, έξω από τους προλετάριους της υπαίθρου και τους μικροχωρικούς, έχει καθήκον να δεχθεί στους κόλπους του τους μεσαίους και πλούσιους χωρικούς» (ό.π.: 502), προβάλλοντας ως στόχο των επαναστατών την οικειοθελή προσχώρηση των μεσαί-

ων αγροτών στις σοσιαλιστικές θέσεις περί κατάργησης της ατομικής ιδιοκτησίας στη γη.

«Να δώσουμε να καταλάβουν ότι μπορούμε να σώσουμε και να διατηρήσουμε την ιδιοκτησία τους στο σπίτι τους και στη γη τους μόνο με τη μετατροπή της σε συνεταιριστική ιδιοκτησία και παραγωγή [...]. Θα κάνουμε όλα όσα μπορούν να γίνουν για να κάνουμε πιο υποφερτή την τύχη του, για να του διευκολύνουμε το πέρασμα στον συνεταιρισμό [...]. Δεν θα επέμβουμε βίαια και παρά τη θέλησή τους στις σχέσεις ιδιοκτησίας τους».

(ό.π.: 508)

Όσον αφορά ειδικά τη Ρωσία, ήδη από το 1875 ο Ένγκελς καταπίεστηκε με το ερώτημα της φύσης της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1861 στη διαμάχη του με το ναρόντικο Τκατσόφ (Tkachev) μέσω άρθρων που φιλοξενήθηκαν στην εφημερίδα *Φόλκσταατ* (Ένγκελς, χ.χ.-α). Οι απόψεις του περί της ταχείας υποβάθμισης των ρωσικών αγροτικών στρωμάτων έπειτα από τη διείσδυση του καπιταλισμού στη ρωσική ύπαιθρο θα αναπαραχθούν πολλά χρόνια αργότερα από έναν νεαρό μαρξιστή, τον Βλαντίμιρ Ιλίτς Ουλιάνοφ (Λένιν) (Vladimir Ulyanov – Lenin) στη μελέτη του *Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία*.

Η «νομοθετημένη επανάσταση» του 1861

Το 1861 αποτέλεσε την αφετηρία της νεότερης ρωσικής ιστορίας, έτος κατά το οποίο εκδόθηκε το διάταγμα απελευθέρωσης των δουλοπάροικων. Ο τσάρος Αλέξανδρος Β΄ (Alexandr II), ο αποκαλούμενος «Απελευθερωτής», επέβαλε την από τα πάνω κατάργηση των σχέσεων δουλοπαροικίας. Η επιλογή αυτή ήταν απόρροια της αδυναμίας της αυτοκρατορίας να υπερασπίσει τη θέση της απέναντι σε χώρες όπως η Γαλλία και η Αγγλία, οι οποίες είχαν από καιρό ολοκληρώσει αστικούς μετασχηματισμούς στο πεδίο της οικονομίας, της πολιτικής

1. Για μια παρουσίαση όψεων της αντίληψης του Μαρξ για τους Γάλλους μικροϊδιοκτήτες, βλ. Οικονομικός & Μπούρας (2007).

και των θεσμών. Το πλαίσιο αυτό φτάνει στην οριακή του στιγμή με την ήττα της Ρωσίας στον Κριμαϊκό Πόλεμο (1853-1856).

Η μεταρρύθμιση του 1861, η οποία συνοδεύτηκε από την παραχώρηση δικαιωμάτων στο εμπόριο, στην αγοραπωλησία γης, από μέτρα προστατευτισμού της ρωσικής βιοτεχνίας και βιομηχανίας, καθώς και από φιλελεύθερης κατεύθυνσης μεταρρυθμίσεις στο στρατό, το εκπαιδευτικό σύστημα και την ελευθερία του Τύπου, περιγράφεται ως η «απελευθέρωση των δουλοπάροικων» δημιουργώντας την εσφαλμένη εντύπωση ότι η ρωσική γεωργία υπήρξε την εποχή εκείνη μια εξολοκλήρου φεουδαρχική (δουλοπαροικιακή) οικονομική δομή. Πρόκειται για μια απλοποίηση που αποτελεί πηγή παραγνώρισης της φύσης του προεπαναστατικού ρωσικού σχηματισμού. Στην πραγματικότητα, η ρωσική επαρχία τις παραμονές της Μεταρρύθμισης παρουσίαζε μια σύμφυση μορφών «ιδιωτικής» και «κοινοτικής» ιδιοκτησίας.

α) Η ιδιωτική γεωργία

Η ιδιωτική γεωργία στην προ του 1861 Ρωσία αποτελούσε μια φεουδαρχική μορφή οικονομίας. Η φεουδαρχία είχε αναπτυχθεί αιώνες πριν τη Μεταρρύθμιση και είχε επικρατήσει μέσα από κοινωνικές διεργασίες εις βάρος δουλοκτητικών και άλλων μορφών παραγωγής (μέχρι τα τέλη του 17ου αιώνα οι δούλοι –οικόσιτοι και εργαζόμενοι στη γη– ενσωματώθηκαν ως δουλοπάροικοι στο σύστημα φεουδαρχικής γαιοκτησίας). Οι κύριες τάξεις του συστήματος ήταν οι δουλοπάροικοι (κολίγες) και οι μεγαλογαιοκτήμονες (τσιφλικάδες).

«Η ουσία του τοτινού συστήματος ήταν ότι όλη η γη μιας δοσμένης μονάδας ενός δοσμένου τσιφλικιού χωριζόταν σε γη του αφέντη και σε γη των αγροτών. Η τελευταία δινόταν σαν γεωργικός κλήρος στους αγρότες που με τη δουλειά τους και τα σύνεργά τους την καλλιεργούσαν, αποκομίζοντας από αυτήν τα μέσα για

τη συντήρησή τους. [...] Η πρόσθετη εργασία των αγροτών ήταν η καλλιέργεια, με τα ίδια ακριβώς σύνεργα, της γης του τσιφλικιά».

(Λένιν, Τ3: 187-188 [1899])

Χαρακτηριστικό μιας τέτοιας παραγωγικής δομής, πέρα από την ιδιαίτερη μορφή απόσπασης του υπερπροϊόντος (αγγαρεία), ήταν το «δέσιμο» του αγρότη με τη γη, η απαγόρευση αποχώρησης του κολίγα από τις γαίες του τσιφλικιά, απαγόρευση η οποία ήταν νομοθετημένη ήδη από το 1601.

β) Η κοινοτική γεωργία

Από την άλλη μεριά, οι κοινότητες αποτελούσαν μια διαφορετική οικονομική δομή. Η κοινοτική συλλογικότητα (*mir* ή *obshchina*), στην οποία υπάγονταν οι αγρότες μιας γεωγραφικής περιοχής (συνήθως ενός οικισμού, χωριού κ.λπ.), ήταν ο κάτοχος της γης η οποία έπειτα αποδιδόταν στους αγρότες-μέλη της. Το δικαίωμα χρήσης γης απέρρεε από την ιδιότητα του μέλους της κοινότητας, ιδιότητα ισόβια και όχι επίκτητη. Η κοινότητα είχε την υποχρέωση στο σύνολό της να αποδώσει φόρο στο κράτος, φόρος ο οποίος αποτελούσε μορφή συλλογικής απόσπασης υπερπροϊόντος. Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των κοινοτήτων ήταν το γεγονός ότι, ενώ το *mir* αποτελούσε τον (συλλογικό) ιδιοκτήτη της γης, η χρήση της γης (η καλλιέργεια) γινόταν ανά νοικοκυριό. Η αγοραπωλησία γης μεταξύ των μελών του *mir* απαγορευόταν, ενώ ο κλήρος αναδιανεμόταν ανά τακτά χρονικά διαστήματα τα οποία δεν ξεπερνούσαν τα δώδεκα έτη (Halushka, 1915: 26). Η αναδιανομή ακολουθούσε, θεωρητικά τουλάχιστον, τον αριθμό μελών του κάθε νοικοκυριού και τις ανάγκες διαβίωσης.

Ο συλλογικός χαρακτήρας κυριότητας, κατοχής και απόσπασης υπερπροϊόντος (με τον λεγόμενο δοσιματικό φόρο), σε συνδυασμό με την ιδιωτική (δηλ. ανά νοικοκυριό), μη συλλογική χρήση της γης, αποδεικνύει ότι οι ρωσικές κοινότητες υπήρξαν δομές ασιати-

κού τύπου με την κλασική έννοια που τις συναντάμε να περιγράφονται στο έργο του Μαρξ. Οι μορφές αυτές ασιατικού τρόπου παραγωγής εξηγούν επίσης τα ιδιαίτερα ιδεολογικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των κοινοτήτων. Η μη διαιρετότητα των κλήρων και ο ορισμός τους από την κοινότητα μέσω του μηχανισμού αναδιανομής, ο συνδυασμός του θεσμού της κοινότητας με την κλειστή οικογενειακή δομή και την άντληση εργατικών χεριών, κυρίως από την ίδια την οικογένεια (χωρίς, δηλαδή, τη συστηματική προσφυγή σε σχέσεις μίσθωσης εργασίας παρά μόνο εποχιακά και στο περιθώριο των αγροτικών δραστηριοτήτων), συγκροτούσαν την υλική βάση της κοινωνικοϊδεολογικής αυτοτέλειας της αγροτικής κοινότητας. Η ανθεκτικότητα των κοινοτήτων και η εσωτερική τους συνοχή υποτιμήθηκαν στη σχετική βιβλιογραφία, καθώς θεωρήθηκαν αποτέλεσμα οικονομικής καθυστέρησης και όχι της δομής του ασιατικού τρόπου παραγωγής (για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ασιατικού τρόπου παραγωγής, καθώς και ζητήματα που απορρέουν από την υποτίμηση ή αμφισβήτησή του, βλ. τα σχετικά κεφάλαια στα Μηλιός [1997] και Μαντέλ [1975: 120-145]).

Η ρωσική επαρχία αποτελούσε, λοιπόν, ένα ψηφιδωτό παραγωγικών σχέσεων και πρακτικών. Η συνάρθρωση φεουδαρχικών και ασιατικών μορφών παραγωγής γεννούσε μια πολυσθένεια σχέσεων παραγωγής, ταξικών πρακτικών και μορφών ιδιοκτησίας. Η σχετική βιβλιογραφία, όταν δεν διαπράττει το σφάλμα να προσμετρά τον κοινοτικό πληθυσμό στους δουλοπάροικους, αναφέρει ότι από τα 49,4 εκατ. ρωσικού αγροτικού πληθυσμού (ήτοι, το 81,1% του συνολικού πληθυσμού της Ρωσίας), τα 23 εκατ. συμμετείχαν στην ιδιωτική γεωργία, ενώ 23,1 ακόμη εκατ. αποτελούσαν μέλη αγροτικών κοινοτήτων (Halushka, 1915: 12). Ο υπολογισμός αυτός θα πρέπει να θεωρηθεί ενδεικτικός και όχι ακριβής, καθώς οι δύο γεωργικές αυτές μορφές παρουσίαζαν ποικίλους τρόπους σύμφυσης και είναι βέβαιο πως κάποια τμήματα του αγροτικού πλη-

θυσμού μπορούν να προσμετρηθούν είτε τόσο στους «δουλοπάροικους» όσο και στους «κληρούχους».

γ) Επιπτώσεις της Μεταρρύθμισης

Η «απελευθέρωση» των κολίγων από την άμεση εξουσία των τσιφλικάδων συνοδεύτηκε από την παραχώρηση του δικαίωματος εξαγοράς γης από τους τσιφλικάδες μέσω δανείων που θα ξεπλήρωναν οι απελευθέρωτοι σε βάθος 50 ετών κατά 20% στους παλιούς ιδιοκτήτες των γαιών (τους τσιφλικάδες) και κατά 80% στο κράτος. Το «δικαίωμα» αυτό εξαγοράς οδηγούσε στην απόκτηση γης χαμηλής ποιότητας, ελάχιστα παραγωγικής, ευρισκόμενης στις παρυφές μεγάλων γαιοκτησιών με αποτέλεσμα οι απελευθέρωτοι αγρότες, συχνά με πρωτόγονο εξοπλισμό, να υπάγονται σταδιακά σε νέες σχέσεις εξάρτησης, ακόμη και σε μορφές μισθωτής εργασίας, ενώ η ελευθερία αυτή εξέθετε τα αγροτικά νοικοκυριά σε πρακτικές εμπορευματικής αγροτικής παραγωγής υπό τις οποίες ήταν εξαιρετικά δύσκολο να εξασφαλιστούν όροι ευημερίας. Αυτό λειτούργησε ως αντικίνητρο στην προσπάθεια νέων αγροτών να αποκτήσουν τη μέγιστη δυνατή έκταση γης, αντικίνητρο ισχυρό όσο και το ίδιο το ύψος του δανείου που καλούνταν να αποπληρώσουν (ό.π.: 28). Έτσι, το νέο καθεστώς ιδιωτικής γεωργίας περιλάμβανε μικρά τεμάχια γης των οποίων η θέση, η ποιότητα και αρκετές φορές το είδος καλλιέργειας μπορούσαν να «ρυθμίζονται» από τους τσιφλικάδες με αποτέλεσμα να πωλούνται σε υψηλή τιμή τεμάχια κατώτερης αξίας και σε κατανεμημένες ανορθολογικά σε σχέση με την κατοικία των νέων τους κατόχων θέσεις.

Η μεταρρύθμιση του 1861, μια «αστική μεταρρύθμιση που έγινε από τους φεουδάρχες» όπως εύστοχα περιγράφει ο Λένιν (Λένιν, Τ3: 171 [1899]), επιτάχυνε την περαιτέρω εμπορευματοποίηση της ρωσικής υπαίθρου: ισχυροποίηση αγροτικού και τοκογλυφικού κεφαλαίου, διάθεση περισσότερου προϊόντος στην αγορά, ενίσχυση των πληρωμών σε χρήμα, σε

είδος ή σε εργασία (εις βάρος της ιδιοκατανάλωσης), συνδυασμός όλων αυτών με χειροτεχνικές εργασίες, αγροτικός εποικισμός, δημιουργία ενός νέου στρώματος εργατών γης· όλα αυτά οδήγησαν σε ένα περίπλοκο μωσαϊκό μορφών και σχέσεων παραγωγής (Chandra, 2002: 1932). Με αυτή τη μορφή η ιδιωτική γεωργία μετασχηματιζόταν σε καπιταλιστική κατεύθυνση, διατηρώντας ταυτόχρονα πολλά φεουδαρχικά υπολείμματα.

Η Μεταρρύθμιση δεν προέβλεπε αντίστοιχες ρυθμίσεις «απελευθέρωσης» για τα μέλη των κοινοτήτων. Τα μέλη παρέμειναν «ισόβια» άνευ δικαιώματος εξόδου μέχρι και τη μεταρρύθμιση του Στολίπιν (Stolyrin). Ωστόσο, αναγνωριζόταν το δικαίωμα μίσθωσης κοινοτικών γαιών μεταξύ των μελών δίνοντας μια ώθηση στην περαιτέρω κοινωνική (ταξική) διαφοροποίηση στο εσωτερικό των κοινοτήτων. Η κίνηση αυτή στόχευε στην ενθάρρυνση δημιουργίας πλεονασμάτων στις κοινότητες, ώστε τα πλεονάσματα αυτά να κατευθυνθούν προς την αγορά. Ως εκ τούτου, τα κίνητρα για αύξηση της παραγωγής και βάθεμα των ανισοτήτων στο εσωτερικό της κοινότητας ευνοούσαν τον εκρηματισμό της κοινοτικής γεωργίας και τη δημιουργία όρων συγκέντρωσης κεφαλαίου στα χέρια των σχετικά πιο εύπορων μελών της κοινότητας (των κουλάκων), χωρίς ωστόσο να αμφισβητείται άμεσα η κλει-

στή δομή της κοινοτικής γεωργίας και, συνεπώς, και η κοινωνικοπολιτική και ιδεολογική της δομή (Μηλιός, 1992).

Το κίνημα των ναρόντικων και η ίδρυση του ΡΣΔΕΚ

Η εποχή της εφαρμογής της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1861 συνοδεύτηκε από την άνοδο του κινήματος των ναρόντικων, οι οποίοι προπαγάνδισαν για κάποια χρόνια τις φιλοαγροτικές ιδέες τους. Αμφισβητούσαν ότι ήταν δυνατή η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία και υπερασπιζόνταν στοιχεία του κοινοτικού συστήματος γεωργίας. Οι ναρόντικοι υποστήριζαν ότι η κοινοτική δομή της ρωσικής αγροτικής υπαίθρου θα μπορούσε να αποτελέσει το κύτταρο νέων μορφών κοινωνικής οργάνωσης. Ωστόσο, η επιρροή τους στις μάζες των αγροτών φάνηκε να συναντά εμπόδια διότι προσέκρουε στα φιλοαριστικά αισθήματα των τελευταίων. Έπειτα από εναντίον τους διώξεις, μέσα από τους ναρόντικους ξεπήδησε η οργάνωση «Λαϊκή Θέληση» (Ναρόντναγια Βόλια), η οποία το 1881 δολοφόνησε τον τσάρο Αλέξανδρο Β', δίνοντας αφορμή για νέες γενικευμένες διώξεις εναντίον τους που οδήγησαν τελικά στην παρακμή και την περιθωριοποίησή τους (Wood, 1993: 16-21).

Τη φιλοαγροτική ναρόντικη παράδοση κληρονόμησαν κόμματα, όπως οι λαϊκοί σοσιαλιστές και οι εσέροι (σοσιαλεπαναστάτες). Στους ναρόντικούς άνηκε και ο νεαρός Γκεόργκι Πλεχάνοφ (Georgy Plekhanov). Ο Πλεχάνοφ αποχώρησε το 1883 δημιουργώντας την «Ομάδα Απελευθέρωσης της Εργασίας», την πρώτη αμιγώς μαρξιστική οργάνωση στη Ρωσία, η οποία εξελίχθηκε στο Ρωσικό Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό Κόμμα (ΡΣΔΕΚ) και το 1889 ενσωματώθηκε στη Β' Διεθνή κατά το πρώτο της συνέδριο στο Παρίσι (για μια περίληψη των γεγονότων, βλ. Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ [1960: 305-322]). Οι Ρώσοι σοσιαλδημοκράτες, σε πλήρη αντιδιαστολή με τους ναρόντικούς, εξέφραζαν καθαρά μαρξιστικές επαναστατικές θέσεις αναγνωρίζοντας την εργατική τάξη ως το υποκείμενο της επανάστασης και διακηρύσσοντας την ανατροπή του καπιταλισμού.

Ο Λένιν για το αγροτικό ζήτημα στη Ρωσία

α) Η κριτική στους ναρόντικούς

Η κριτική της ναρόντικης παράδοσης από τους Ρώσους σοσιαλδημοκράτες φτάνει το 1899 στην πιο ολοκληρωμένη της μορφή μέσα από το έργο του νεαρού τότε Λένιν. Οι βασικές όψεις της ανάλυσης του αγροτικού ζητήματος από τον Λένιν τις παραμονές του 20ού αιώνα, οι οποίες συνέκλιναν με τις απόψεις του Ένγκελς, όπως αυτές είχαν διατυπωθεί αρκετά χρόνια νωρίτερα στα κείμενα αντιπαράθεσης με τον Τκατσόφ και στα γράμματα στον Ντάνιελσον (Danielson) (Ένγκελς, χ.χ.-α' Ένγκελς, χ.χ.-β), είναι οι εξής:

- ▶ Η «ιδιωτική γεωργία» μετά το 1861 *τείνει να υπαχθεί πλήρως στις διάφορες μορφές εμπορευματικής οικονομίας.*
- ▶ Οι αγροτικές κοινότητες δεν αποτελούν κάποιου είδους «κοινοτική» ή «λαϊκή» παραγωγή, αλλά «ένα συνθησιμμένο μικροαστικό καθεστώς, [...]

την πιο στέρεη βάση του καπιταλισμού», πλην όμως η υπαγωγή τους «εκδηλώνεται πάρα πολύ αργά και βαθμιαία» (Λένιν, Τ3: 170 [1899]).

- ▶ Η τάση «αποαγροτοποίησης», «αποσύνθεσης της αγροτιάς» (ό.π.: 170) έχει οδηγήσει στη δημιουργία «δύο νέων τύπων αγροτικού πληθυσμού» (ό.π.: 173): *την αγροτική αστική τάξη και την τάξη των μισθωτών εργατών, έστω και αν οι τελευταίοι κατέχουν γεωργικό κλήρο ή και ένα άλογο (ό.π.: 174-5).* Ο Λένιν υποστηρίζει ότι ο «εργάτης γης με κλήρο» απαντάται σε πολλές χώρες με διαφορετικά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στην καθεμία. Ανάμεσα στις δύο τάξεις υπάρχει η μεσαία αγροτιά, η οποία αναπτύσσεται στη βάση της εμπορευματικής οικονομίας. Ωστόσο, *η κοινωνική πόλωση που προκαλεί η τάση «αποαγροτοποίησης» και «αποσύνθεσης» οδηγεί σταδιακά στη φτωχοποίηση των μεσαίων στρωμάτων.*

Την ίδια περίοδο ο Λένιν δημοσιεύει τη βιβλιοκριτική του στο έργο *Το αγροτικό ζήτημα* του Κάουτσκι (Kautsky). Εξαιρώντας το έργο του Γερμανού μαρξιστή, «το πιο αξιόλογο φαινόμενο της νεότερης οικονομικής φιλολογίας» μετά την έκδοση του Γ' τόμου του *Κεφαλαίου* (ό.π.: 7), ο Λένιν σχολιάζει τα εξής:

«Η σταθερότητα της μικρής παραγωγής στη γεωργία [...] είναι το αποτέλεσμα του γεγονότος ότι οι μικροαγρότες τσακίζονται στη δουλειά περισσότερο από τους μισθωτούς εργάτες και κατεβάζουν το επίπεδο των αναγκών τους χαμηλότερα από το επίπεδο των αναγκών της ζωής των τελευταίων. [...] Στη γεωργία η εκτόπιση της μικρής παραγωγής εμποδίζεται προπαντός από το γεγονός ότι η επιφάνεια της γης είναι περιορισμένη. [...] Σε συνθήκες εντατικοποίησης της γεωργίας η ελάττωση της επιφάνειας του νοικοκυριού συνοδεύεται ορισμένες φορές με αύξηση της ποσότητας των παραγόμενων προϊόντων [...]. Για τη μεγάλη γαιοκτησία ούτε και θα συνέφερε η ολοκληρωτική εκτόπιση της μικρής [...]. Η μικρή γεωργική παραγωγή αποκτά σταθερότητα όταν

πάψει να είναι ανταγωνιστής της μεγάλης, όταν μετατρέπεται σε προμηθευτή εργατικής δύναμης για αυτήν.

(Λένιν, Τ4: 91-92 [1899])

Η τάση διάλυσης και προλεταριοποίησης των μεσαίων στρωμάτων ήταν αυτή που, όπως θα εξηγήσουμε και πιο κάτω, έδινε τον τόνο των εξελίξεων, τόσο ως προς την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία όσο και ως προς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά μιας μελλοντικής προλεταριακής επανάστασης.

β) Η μεταρρύθμιση του Στολίπιν

Το ξέσπασμα της επανάστασης του 1905, σε συνδυασμό με τη συσσώρευση των επιπτώσεων της μεταρρύθμισης του 1861 και την ανάγκη περαιτέρω ώθησης του σχεδίου αστικοποίησης της αγροτικής παραγωγής, οδήγησε στο διάταγμα του Στολίπιν, το οποίο εκδόθηκε στις 9 Νοεμβρίου 1906. Η μεταρρύθμιση του Στολίπιν ως μια «δεύτερη αστική μεταρρύθμιση που έγινε από τους φεουδάρχες», ενταγμένη σε μια κοινή κατεύθυνση «μετατροπής της καθαρά φεουδαρχικής απολυταρχίας σε αστική μοναρχία» (Λένιν, Τ20: 183 [1911]), επικύρωσε τη διαγραφή χρεών που μέχρι τότε εκκρεμούσαν στο πλαίσιο της μεταρρύθμισης του 1861, συγκεφαλαιώνοντας με αυτό τον τρόπο μια δευτερεύουσα όψη της τσαρικής κυβέρνησης, που ήταν ο κατευνασμός της συσσωρευμένης έντασης ενός τμήματος των αγροτικών μαζών, και παράλληλα ήρε την ισοβιότητα της ιδιότητας του μέλους της κοινότητας, επιτρέποντας σε μέλη της (στην πράξη τα πιο εύπορα) να εξέλθουν από την κοινότητα μαζί με το μερίδιο γης που τους αντιστοιχούσε. Η δυνατότητα αυτή συνοδεύτηκε από μέτρα, όπως η ενθάρρυνση συγκρότησης συνεταιρισμών και η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας. Η μεταρρύθμιση του Στολίπιν οδήγησε δύο εκατ. αγρότες σε έξοδο από τις κοινότητες την περίοδο 1907-1915.

Ο Λένιν την περίοδο εκείνη αναφέρεται σε «δύο τύπους αστικής αγροτικής εξέλιξης» (Λένιν, Τ16: 1907: [228]): τον

πρωσικό και τον αμερικανικό. Ο πρωσικός τύπος αστικής αγροτικής εξέλιξης αντιστοιχεί στη διατήρηση και ενίσχυση της μεγάλης ιδιοκτησίας γης, στην ισχυροποίηση των μεγαλοτσιφλικάδων και στη μετατροπή τους σε μεγαλογαιοκτήμονες καπιταλιστές γης. Από την άλλη πλευρά ο αμερικάνικος τύπος αστικής αγροτικής εξέλιξης βασίζεται στη μετατροπή μικροϊδιοκτητών ή παλιών νοικοκυριών σε καπιταλιστές «φάρμερ», με ένα πολύ μικρότερο επίπεδο μέσης γαιοκτησίας από αυτό των μεγαλογαιοκτημόνων (Λένιν, Τ16: 229 [1907]). Οι δύο αυτοί τύποι γεωργίας αντιστοιχούν στις διάφορες μορφές που λαμβάνει διαχρονικά η σύγκρουση μεταξύ τσιφλικάδων και αγροτών.

Η εκτίμηση του Λένιν σε αυτή τη φάση είναι ότι η μεταρρύθμιση του Στολίπιν ευνοεί τον αμερικανικό τύπο αγροτικής εξέλιξης. Την εξέλιξη αυτή την χαρακτηρίζει «προοδευτική» στη βάση του ότι θα οδηγήσει στην πλήρη κατάργηση των φεουδαρχικών υπολειμμάτων (Λένιν, Τ16: 231-232 [1907]). Ωστόσο, ως προς την ταξική σύνθεση που ευνοούν οι δύο τύποι, ο Λένιν δεν διακρίνει καμία διαφοροποίηση: ο ρυθμός και η μετατροπή αγροτών σε μισθωτούς εργάτες γης θεωρείται εν πολλοίς παρόμοια σε ρυθμό και σε έκταση τόσο στο αμερικάνικο όσο και στο πρωσικό σύστημα. Τέλος, ο Λένιν ισχυρίζεται ότι η πάλη ενάντια στα φεουδαρχικά υπολείμματα, πάλη προοδευτική, μπορεί στη Ρωσία να γίνει από τους μεσαίους αγρότες και γι' αυτό το λόγο η στήριξη των μικρών ιδιοκτητών γης είναι επιβεβλημένη σε εκείνη τη συγκυρία (Λένιν, Τ21: 317 [1912]).

Στη δεδομένη συγκυρία οι αναλύσεις αυτές του Λένιν, αν και συγκυριακά προτείνουν την υποστήριξη των αιτημάτων του μεσαίου αγρότη, εντούτοις παραγνωρίζουν τη σημασία και τη δυναμική του φαινομένου. Για τον Λένιν η μεσαία αγροτιά μακροπρόθεσμα «δεν διαφοροποιείται μόνο, μα καταστρέφεται τελείως, παύει να υπάρχει» (Λένιν, Τ3: 171 [1899]) και η αρχή αυτή εγγράφεται στη μεθοδολογία του κατά την επεξεργασία των διαθέσιμων στοιχείων στις απόπει-

ρές του να ορίσει στατιστικά τη «μεσαία αγροτιά». Για παράδειγμα, βασισζόμενος στα στοιχεία περί ζωοκτησίας, ο Λένιν ορίζει, το 1899, τον μεσαίο αγρότη ως αυτόν που έχει στην κατοχή του ακριβώς δύο άλογα (ό.π.: 143 [1899]), ενώ λίγα χρόνια μετά, με αφορμή τη στατιστική απογραφή του 1905, ορίζει το μεσαίο νοικοκυριό ως το νοικοκυριό που έχει στην κατοχή του αγροτική έκταση 15-20 ντεσιατίνες² (ό.π.: 59 [1899]). Το στενό αυτό πλαίσιο ορισμού της μεσαίας αγροτιάς δικαιολογείται από την τάση του Λένιν να τεκμηριώσει την απόλυτη ταξική πόλωση στη ρωσική ύπαιθρο και οδηγεί στο να παραγνώνεται η βαρύτητα του «μεσαίου αγρότη», ο οποίος υποβιβάζοταν έτσι σε ένα στατιστικό «υπόλειμμα» μεταξύ των δύο πόλων (φτωχών και πλούσιων αγροτών).

Μια ακόμη παραγνώριση συναντάμε στον Λένιν όταν πραγματεύεται το φαινόμενο της κοινοτικής γεωργίας. Βασισζόμενος στην υπόθεσή του ότι δεν υφίσταται κανένα αυτοδύναμο «κοινοτικό πνεύμα» ή «λαϊκή παραγωγή» (ό.π.: 178) στην κοινοτική γεωργία, αλλά ότι απεναντίας οι κοινότητες αποτελούν «την πιο βαθιά και στέρεη βάση του καπιταλισμού», ένα «συννηθισμένο μικροαστικό καθεστώς» (ό.π.: 170), ο Λένιν εξαρχής μεταχειρίζεται την κληρουχική γεωργία σαν μια ετεροτροφοδοτούμενη μορφή παραγωγής (εν προκειμένω από τις εμπορικές σχέσεις που την περικυκλώνουν). Έτσι, ο Λένιν δεν αντιλαμβάνεται τη βαρύτητα του ευρήματός του ότι παρά την ένταση της εμπορευματοποίησης, η διανομή των γαιών συνεχίζει να επενεργεί εξισωτικά (Λένιν Τ3, 72 [1899]· Λένιν Τ17, 86 [1908]), ή ότι οι κληρούχοι παρουσιάζουν μια πολύ ήπια διαφοροποίηση: ένα 5% των κληρούχων καταφέρνει να κατέχει έκταση άνω των 30 ντεσιατίνων τη στιγμή που οι στατιστικές της ιδιωτικής γεωργίας αναφέρονται σε μεγαλογαιοκτήμονες με κατοχή γης κατά μέσο όρο 2.227 ντεσιατίνες

ο καθένας (Λένιν, Τ17: 62 [1908]). Η κοινοτική γεωργία ως ιδιαίτερη μορφή παραγωγής είναι η μεγάλη απουσία σε όλες αυτές τις αναλύσεις, παρά το γεγονός ότι, σύμφωνα με τη στατιστική απογραφή του 1905, αντιστοιχούν σε αυτή 138,8 εκατ. ντεσιατίνες έναντι μόλις 101,7 εκατ. ντεσιατίνων της ιδιωτικής γεωργίας.

Θα ήταν, ωστόσο, άδικο να μην επισημάνει κανείς ότι παρά τις αδυναμίες του ο Λένιν καταγράφεται ως ο πλέον οξυδερκής αναλυτής του αγροτικού ζητήματος. Όπως επισημαίνεται (Οικονομάρκης, 2000: 273-275), ο Λένιν εμφανίζεται να έχει συλλάβει σε κάποιο βαθμό την υλική βάση της διατήρησης των μεσαίων στρωμάτων και της μικρής ιδιοκτησίας ήδη από τα πρώτα του έργα. Η υλική αυτή βάση εντοπίζεται στη δυνατότητα συνάρθρωσης των μεσαίων αγροτικών νοικοκυριών στη σφαίρα της κυκλοφορίας και τη συνακόλουθη μετατροπή των σχέσεων αυτών συνάρθρωσης σε σχέσεις εκμετάλλευσης (ό.π.: 275), μια σύλληψη που έμμεσα προκρίνει μια βαθύτερη κατανόηση της ιστορικής διαδικασίας ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και την εγκατάλειψη μιας στείρας λογικής που ταυτίζει τον καπιταλισμό με τη βιομηχανία (ό.π.: 274):

«Σε όλα τα ρωσικά χωριά το εμπορικό και τοκογλυφικό κεφάλαιο υποτάσσει την εργασία και -χωρίς να μετατρέπει τον παραγωγό σε μισθωτό εργάτη- απομυζά από αυτόν όχι λιγότερη υπεραξία από όση απομυζά το βιομηχανικό κεφάλαιο από τον εργάτη. [...] Ένα από τα μεγαλύτερα λάθη των ναρόντικων είναι ότι δεν βλέπουν τη στενότερη και αδιάρρηκτη σύνδεση ανάμεσα στην κεφαλαιοκρατική οργάνωση της ρωσικής κοινωνικής οικονομίας και στην απόλυτη κυριαρχία του εμπορικού κεφαλαίου στο χωριό».

(Λένιν, Τ1: 471 [1895])

Στην πραγματικότητα, λοιπόν, τα όρια της ανάλυσης του Λένιν επικαθορίζονται σε τελική ανάλυση από τα ίδια τα όρια του μαρξισμού της εποχής: Η κα-

2. Ντεσιατίνα: μονάδα μέτρησης εμβαδού (γης). Μία ντεσιατίνα=1,0925 εκτάρια ή 10,925 στρέμμα-τα ή 10,925 τ.μ.

τίσχυση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής εκλαμβάνονταν ως μια περίπου αυτόματη (και σίγουρα αναπόδραστη) διαδικασία· η έννοια του ασιατικού τρόπου παραγωγής ήταν απύσχα στη μαρξιστική φιλολογία· το βάθος της πολιτικής, κοινωνικής και ιδεολογικής αυτοτέλειας των κοινοτικών δομών δεν θα μπορούσε παρά να είχε υποτιμηθεί· το ζήτημα της συνάρθρωσης ασιατικών μορφών παραγωγής, εμπορευματικών- χρηματικών μορφών και φεουδαρχικών υπολειμμάτων δεν θα μπορούσε να απαντηθεί χωρίς την εμπειρία της Οκτωβριανής Επανάστασης.

Το αγροτικό ζήτημα στην Οκτωβριανή Επανάσταση

«Γκρίζα η κάθε θεωρία, φίλε μου ακριβέ, το χρυσοδέντρι της ζωής πράσινο θάλλει».

(από τον Φάουστ του Γκαίτε)

Τα γεγονότα της Φεβρουαριανής Επανάστασης του 1917 οδήγησαν στην παραιτήση του τσάρου και στη δημιουργία της Προσωρινής Κυβέρνησης. Στο πεδίο της αγροτικής πολιτικής, την 1η Απριλίου θεσμοθετήθηκε η Ανώτατη Επιτροπή Γης, ενώ ακολούθησε η ίδρυση επαρχια-

κών και τοπικών επιτροπών γης (volost). Διακρυγμένος στόχος των επιτροπών ήταν η εφαρμογή των κατάλληλων μέτρων για τη διεξαγωγή μιας αγροτικής μεταρρύθμισης μέχρι τη συγκρότηση συντακτικής συνέλευσης, έπειτα από την οποία το ζήτημα της διανομής της γης θα μπορούσε να διευθετηθεί «από τα πάνω» (Καρ, 1978: 48-49). Στην πραγματικότητα, οι επιτροπές γης είχαν στόχο να ελέγξουν την αγροτική εξέγερση που ξέσπασε εκείνη την περίοδο και τα αποτελέσματά της, καθώς και να αποτελέσουν ένα πρόσχωμα απέναντι στην απειλή των σοβιέτ.

Οι μπολσεβίκοι εκείνη την περίοδο δηλώνουν την απόλυτη εμπιστοσύνη τους στις αγροτικές μάζες υποστηρίζοντας την επίλυση του αγροτικού ζητήματος «εδώ και τώρα», χωρίς την αναμονή της Συντακτικής Συνέλευσης (ό.π.: 51). Η γραμμή αυτή «εμπιστοσύνης των μαζών» συνδυάζεται, ωστόσο, με καλέσματα για ανεξάρτητη ταξική οργάνωση του αγροτικού προλεταριάτου (Λένιν, Τ32: 161 [1917]). Ο Λένιν υπογραμμίζει την ανάγκη για «βαθιά διάσπαση των εργατών γης και των φτωχών αγροτών με τους αγρότες-νοικοκυραίους», καθώς ελλοχεύει ο κίνδυνος οι αγροτικές μάζες «να ακούσουν τις συμβουλές του μικροαστικού κόμματος των σοσιαλεπα-

ναστατών που υπέκυψε στην επιρροή των αστών, πέρασε στον αμυντισμό και συνιστά την αναμονή ως τη Συντακτική Συνέλευση» (ό.π.: 136).

Επιπλέον, ο Λένιν θεωρεί επιτακτική την εκπόνηση και παρουσίαση ενός προγράμματος για τη γη το οποίο θα προπαγανδιστεί στους Ρώσους χωρικούς (ό.π.: 166 [1917]). Το πρόγραμμα αυτό θα έχει ως βασική αρχή την εθνικοποίηση όλης της γης, «το πέρασμα όλης της γης της χώρας στην ιδιοκτησία της κεντρικής κρατικής εξουσίας. [...] Όλη η διάθεση της γης θα πρέπει να βρίσκεται αποκλειστικά [...] στα χέρια των περιφερειακών και των τοπικών σοβιέτ των αγροτών βουλευτών» (ό.π.). Αναφορικά με το αγροτικό πρόγραμμα των εσέρων, ο Λένιν υποστηρίζει ότι «το σύστημα του μικρού νοικοκυριού δεν είναι σε θέση να απαλλάξει την ανθρωπότητα από την εξαθλίωση των μαζών και την καταπίεσή τους» (ό.π.) και ότι «κάθε δημοεμένο κτήμα τσιφλικά [πρέπει] να μετατρέπεται σε ένα μεγάλο πρότυπο νοικοκυριό, κάτω από τον έλεγχο των σοβιέτ των βουλευτών εργατών γης» (ό.π.: 166, 186 [1917]). *Στόχος του κόμματος είναι η μετατροπή των αγροτών σε υπενοικιαστές γης του κράτους.* Μάλιστα, η ορθότητα της γραμμής αυτής δεν τίθεται υπό αμφισβήτηση, καθώς «η πλειοψηφία του λαού είναι υπέρ αυτού του μέτρου» (ό.π.: 357 [1917]).

«Ζήτω οι μπολσεβίκοι!»

Τον Αύγουστο του 1917 ο Λένιν πραγματοποιεί έναν καθοριστικό πολιτικό ελιγμό: σε άρθρο του στην εφημερίδα *Ραμπότσι* εξαίρει την Πρότυπη Εντολή, καταρτισμένη από βουλευτές του Πρώτου Πανρωσικού Συνεδρίου στη βάση των 242 αιτημάτων που είχαν προτείνει εσέροι αντιπρόσωποι. Σε αυτό το κείμενο, στο οποίο τίθενται σε δεύτερο πλάνο οι αναφορές στον ακριβή τύπο εθνικοποίησης της γης και στη Συντακτική Συνέλευση, ο Λένιν αναγνωρίζει εκείνη τη στιγμή «το βασικό ντοκουμέντο στα χέρια κάθε προπαγανδιστή και διαφω-

τιστή που έχει να κάνει με την αγροτιά, στα χέρια κάθε συνειδητού εργάτη που πάει στο χωριό ή έχει επαφή με αυτό» (Λένιν, Τ34: 108 [1917]). Το πρόγραμμα του ντοκουμέντου αυτού, όμως, *βασισμένο σε έναν επιμερισμό των αιτημάτων μπολσεβίκων και εσέρων, θα ήταν, σύμφωνα με τον Λένιν, ανεφάρμοστο σε εκείνη τη φάση, αν δεν εντασσόταν άμεσα σε ένα σχέδιο ανατροπής του καπιταλισμού και εγκαθίδρυσης μιας προλεταριακής εξουσίας* (Λένιν, Τ34, 110 [1917]). Το επιχείρημα αυτό επαναλαμβάνεται καθ' όλη την περίοδο μέχρι και τον Οκτώβριο του 1917 (ό.π.: 234, 429 [1917]).

Έτσι, όταν στις 25 Οκτωβρίου του 1917 συνήλθε στο Σμόλνι το Β' Συνέδριο των Σοβιέτ της Ρωσίας αποφασίζοντας το πέρασμα της εξουσίας στα σοβιέτ, το διάταγμα για τη γη (Λένιν, Τ35: 24-27 [1917]), παρά τον πανηγυρικό του τόνο, ακολουθούσε έναν συμβιβαστικό χαρακτήρα: *Τόσο οι εσέροι όσο και οι μπολσεβίκοι αναγνωρίζαν σε αυτό στοιχεία του προγράμματός τους, ενώ οριστική αποσαφήνισή του αναβαλλόταν για αργότερα.*

Στις αρχές του 1918 η κυβέρνηση προχώρησε στην ψήφιση του «Νόμου για την κοινωνικοποίηση της γης», τον εφαρμοστικό νόμο του διατάγματος για τη γη. Το άρθρο 12 του νόμου επικύρωνε τη διανομή της γης σε ίση βάση, σύμφωνα με ένα μη καθορισμένο σύστημα διανομής «βάσει του πλήθους των εργατικών χεριών» ή «βάσει των αναγκών κάθε νοικοκυριού». Τα άρθρα 21 έως 23 καθόριζαν τη διαδικασία διανομής της γης, δίνοντας έμφαση στην ισότητα μεταξύ των κατόχων και αποκλείοντας τη δυνατότητα μίσθωσης. Τα άρθρα 3 και 13 θέσπιζαν την απαγόρευση της χρήσης μισθωτής εργασίας. Τα μέτρα αυτά ήταν μια αντιγραφή του προγράμματος των εσέρων, αν και η επιρροή τους υπονομευόταν από το άρθρο 6 το οποίο ανέθετε στα τοπικά, περιφερειακά και ομοσπονδιακά σοβιέτ (και όχι στις επιτροπές γης) τη διανομή της καλλιεργήσιμης γης.

Η επιρροή των μπολσεβίκων αποτυπωνόταν σε σειρά άλλων κρίσιμων άρ-

θρων: στο άρθρο 11 περιγράφονταν μεσοπρόθεσμοι στόχοι των μπολσεβίκων, όπως η δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών για αύξηση των παραγωγικών δυνάμεων, της παραγωγικότητας του εδάφους, το πέρασμα σε συλλογικά και παραγωγικά συστήματα καλλιέργειας, η δημιουργία αποθεματικού γης κ.λπ. Τα άρθρα 18 και 19 επέβαλαν το μονοπώλιο στη σπορά, στο εγχώριο εμπόριο σιτηρών και στις εξαγωγές, ενώ το άρθρο 17 υποχρέωνε τη συλλογή από το κράτος όλων των εσόδων που προέκυπταν από αυτό που ο νόμος περιέγραφε ως «πλεονάζον εισόδημα που προκύπτει από τη γονιμότητα του εδάφους ή την εγγύτητα στην αγορά». Επρόκειτο για τις βάσεις ενός προγράμματος κεντρικού σχεδιασμού της αγροτικής παραγωγής.³

Ωστόσο, δεν ήταν ο χιμαιρικός αυτός νόμος που θα καθόριζε τις εξελίξεις: Ήδη από το Δεκέμβριο του 1917, η νεοσύστατη σοβιετική κυβέρνηση είχε έρθει αντιμέτωπη με τις νέες δυσκολίες που απέρρεαν από το ξέσπασμα του εμφύλιου πολέμου και την κορύφωση της αγροτικής εξέγερσης, δυσκολίες που αντιστοικούσαν κατά τον Λένιν στους δύο εχθρούς της επανάστασης: «το διεθνές κεφάλαιο» και «το οικονομικό ξεχαρβάλωμα» (Λένιν, Τ35: 324-325 [1918]). Σε αυτή τη φάση οι μπολσεβίκοι δεν είχαν στη διάθεσή τους έναν κρατικό μηχανισμό ικανό να επιβάλει την εφαρμογή γενικευμένων μέτρων στη ρωσική επαρχία. Στην πραγματικότητα, κάτι τέτοιο δεν διέθεταν ούτε οι εσέροι. Οι μόνοι παράγοντες που θα επηρέαζαν την τελική έκβαση της αγροτικής εξέγερσης ήταν ο εμφύλιος πόλεμος και οι κανόνες που το αγροτικό κίνημα επέβαλλε από τα κάτω όσον αφορά τον τρόπο δήμευσης της γης και αναδιανομής της.

«Κάτω οι κομμουνιστές!»

Όπως προκύπτει από το επιτακτικό και επιτελικό ύφος των κειμένων του Λένιν

της περιόδου εκείνης, οι μπολσεβίκοι λαμβάνουν ήδη από τον Δεκέμβριο του 1917 επιθετικά μέτρα «για την πάλη ενάντια στους αντεπαναστάτες και τους σαμποταριστές» (ό.π.: 156 [1917]) καθώς συναντούν εμπόδια στον κρατικό μηχανισμό, στην καταγραφή περιουσιακών δεδομένων, στη λειτουργία του κράτους και των τραπεζών. Απέναντι στις δυσκολίες επισιτισμού οι μπολσεβίκοι απαντούν με μια προσπάθεια ελέγχου με κάθε μέσο των σιδηροδρομικών γραμμών και με την επιλογή να παρέμβουν «στην καρδιά του προβλήματος»: την εξασφάλιση αγροτικών πλεονασμάτων, καθώς στόχος είναι πια «η σωτηρία από την πείνα» (ό.π.: 312 [1918]). Ο Λένιν ως μέτρο καταπολέμησης της πείνας προτείνει την υποχρεωτική συγκρότηση αποσπασμάτων στρατιωτών και εργατών από κάθε σύνταγμα και κάθε εργοστάσιο. Τα αποσπάσματα αυτά θα αναλάμβαναν την επιβολή της τάξης σε σιδηροδρομικούς σταθμούς και συρμούς, καθώς και τον έλεγχο αποθηκών και κατοικιών γύρω από τα αστικά κέντρα (ό.π.: 311-313 [1918]). Το πρώτο κείμενο όπου ο Λένιν αναφέρεται σε δράσεις στη ρωσική ύπαιθρο είναι ο «Λόγος στους διαφωτιστές που στέλλονται στην επαρχία» (Ιανουάριος του 1918). Στο λόγο αυτό ο Λένιν καλεί τους «διαφωτιστές» να οργανώσουν την οικονομία στο χωριό και να εδραιώσουν τη σοβιετική εξουσία (ό.π.: 325 [1918]). «Η μάζα θα είναι στο πλευρό σας» (ό.π.: 326 [1918]), δηλώνει ο Λένιν δίνοντας το σύνθημα του αμείλικτου πολέμου ενάντια στους κουλάκους (ό.π.: 331 [1918]).

Το καλοκαίρι του 1918 οι μπολσεβίκοι, απέναντι αφενός στο αδιέξοδο της έλλειψης τροφίμων στις πόλεις και αφετέρου στη μηδενική επιρροή τους στη ρωσική ύπαιθρο, οργάνωσαν τις διαβόητες Επιτροπές Φτωχών Αγροτών (Kombedy). Η απόφαση αυτή ανέθετε σε φτωχούς αγρότες τον αγώνα ενάντια στους κουλάκους, ενώ το Λαϊκό Επιτροπάτο Εφοδιασμού (Ναρκομπρόντ) αποκτούσε την αρμοδιότητα να παρεμβαίνει διά της βίας (με την αρωγή των Επιτροπών Φτωχών Αγροτών) οπουδήποτε εντο-

3. Μετάφραση του διατάγματος στο link: <http://www.barnsdle.demon.co.uk/russ/land.html>.

πίζονταν κρυμμένα αποθέματα σιτηρών. Προβλεπόταν αμοιβή των φτωχών αγροτών (ποσόστωση επί ποσότητας αποσπασμένων σιτηρών). Οι επιτροπές αποτέλεσαν για σύντομο χρονικό διάστημα τον εκτελεστικό βραχίονα μιας πολιτικής βίαιης απόσπασης αγροτικών πλεονασμάτων σε μια αχανή περιοχή, όπου η επιρροή των εσέρων παρέμενε ισχυρή παρά τον πρόσφατο διωγμό τους από την κυβέρνηση (Καρ, 1978: 78-79). Παρά τον εν πολλοίς ερασιτεχνικό τρόπο οργάνωσης των Επιτροπών Φτωχών Αγροτών, το εγχείρημα τη στιγμή εκείνη δεν θεωρούνταν ένα έκτακτο μέτρο στο πλαίσιο των αναγκών του εμφυλίου πολέμου, αλλά ένα μόνιμο εργαλείο στο πλαίσιο μιας νέας φάσης της επανάστασης η οποία πήρε το όνομα «πολεμικός κομμουνισμός».

Ο Λένιν, πέρα από μια αναφορά του στο λόγο του στη κοινή συνεδρίαση των σοβιέτ στις 4 (17) Νοεμβρίου του 1917, όπου και δηλώνει ότι «πρέπει να βοηθήσουμε τον εργαζόμενο αγρότη, να μη θίξουμε τον μεσαίο, να εξαναγκάσουμε τον πλούσιο» (ό.π.: 62 [1917]), δεν αναφέρεται ξανά στον «μεσαίο αγρότη», παρά μόνο όταν είχε ήδη ξεκινήσει η «επίθεση» των Επιτροπών Φτωχών Αγροτών. Οι σχετικές αναφορές του το καλοκαίρι του 1918 είναι χαρακτηριστικές μιας πρώτης αρνητικής αποτίμησης των πρώτων βημάτων των Επιτροπών· την ίδια στιγμή που εξαπολύονται οι επιθέσεις των επιτροπών και γενικεύεται η σύγκρουση, ο Λένιν πυκνώνει τις υποδείξεις του για προσεκτική ή και υποχω-

ρητική στάση απέναντι στους μεσαίους αγρότες (ό.π.: 37 [1918]).

Η Πανρωσική Κεντρική Εκτελεστική Επιτροπή συμπύκνωσε τις ανησυχίες περί ρήξης με τους μεσαίους αγρότες στην απόφασή της στις 2 Δεκεμβρίου του 1918: οι επιτροπές διαλύθηκαν και προκηρύχθηκαν νέες εκλογές στα σοβιέτ, τα οποία θα αποτελούσαν στο εξής τα μόνα όργανα άσκησης εξουσίας (Καρ, 1978: 210). Σε αυτή τη φάση οι μπολσεβίκοι παραδέχονταν σιωπηρά την αποτυχία των Επιτροπών Φτωχών Αγροτών υπό την πίεση της επιδείνωσης των σχέσεων της μπολσεβίκικης εξουσίας με τους αγρότες.

Ωστόσο, ο βασικός προσανατολισμός της αγροτικής πολιτικής δεν θα άλλαζε άμεσα. Οι ανάγκες του εμφυλίου πολέμου οδήγησαν στη θέσπιση, τον Ιανουάριο του 1919, της λεγόμενης επίταξης των σιτηρών (prodrazverstka). Το κράτος θα καθόριζε μια συνολική ποσότητα σιτηρών προς απόσπαση σύμφωνα με τις ετήσιες ανάγκες, η οποία θα επιμεριζόταν ανά διοικητική περιφέρεια και ανά περιοχή καταλήγοντας στην αναγωγή του ποσοτικού στόχου ετήσιας απόσπασης σιτηρών σε ποσοστώσεις επί του αγροτικού προϊόντος ανά χωριό. Η επιθετική αυτή γραμμή είχε μια σειρά από ολέθριες συνέπειες, η αποκατάσταση των οποίων δεν θα μεθοδευτεί νωρίτερα από τις αρχές του 1921, οπότε και αποφασίζεται η εγκατάλειψη του πολεμικού κομμουνισμού και η εφαρμογή της Νέας Οικονομικής Πολιτικής. Οι συνέπειες αυτές ήταν:

- ▶ Συσπείρωση της πλειοψηφίας της αγροτιάς (μικροϊδιοκτήτες) ενάντια στην πόλη και η ανάπτυξη μιας ιδιότυπης αντικομμουνιστικής ιδεολογίας. «Ζήτω οι μπολσεβίκοι, κάτω οι κομμουνιστές» ήταν ένα ιδιόμορφο πλην χαρακτηριστικό σύνθημα των αγροτών την εποχή εκείνη. Οι μπολσεβίκοι είχαν ευνοήσει την αναδιανομή της γης με το πολιτικό τους πρόγραμμα· ως κομμουνιστές όμως στρέφονταν ενάντια στο δικαίωμα στο εμπόριο, δηλαδή ενάντια στην ελευθερία των μικροϊδιοκτητών.

- ▶ Μείωση της παραγωγής και μεσοπρόθεσμα μείωση της σποράς, καθώς η επίταξη αφαιρούσε από τη μεγάλη μάζα των αγροτών οποιοδήποτε κίνητρο για παραγωγή.
- ▶ Ενίσχυση του παράνομου εμπορίου, καθώς εκεί μπορούσαν να διοχετευτούν επικερδέστερα τα αγροτικά πλεονάσματα που δεν φέτανε στα χέρια των οργάνων των μπολσεβίκων.

Η πολιτική της επίταξης και η γενίκευση της εφαρμογής του πολεμικού κομμουνισμού έδωσε προσωρινή λύση στο επιταξιακό πρόβλημα στις πόλεις και στο μέτωπο του εμφυλίου. Στο διάστημα 1919-1920 οι αγρότες επέδειξαν ανοχή απέναντι στη σοβιετική κυβέρνηση, καθώς η κύρια σύγκρουση εντοπιζόταν στο μέτωπο του εμφυλίου. Οι μπολσεβίκοι, από την άλλη μεριά, ενώ στην πράξη λειτουργούσαν σαν να αναγνωρίζουν στο πρόσωπο κάθε αγρότη έναν εύπορο κούλακο με αγροτικά πλεονάσματα προς επίταξη, προσπάθησαν και κατάφεραν να διασώσουν την *πολιτική συναίνεση* των αγροτών. Στο Όγδοο Συνέδριο του ΚΚΡ (μπ) τον Μάρτιο του 1919 το «πρόβλημα της στάσης απέναντι στη μεσαία αγροτιά» (Λένιν, Τ38: 128 [1919]) ήταν το μοναδικό ζήτημα που ο Λένιν έθεσε στον εναρκτήριο λόγο του. Είναι χαρακτηριστικό ότι με διάταγμα που εκδόθηκε το καλοκαίρι του 1920 προστατεύονταν η ατομική ιδιοκτησία στη γη (Μπετελέμ, 1974: 229), απόφαση που έδειχνε μια ισχυρή βούληση για συμμαχία με τον μεσαίο αγρότη.

Ωστόσο, το πέρας του εμφυλίου πολέμου αφαίρεσε από τους μπολσεβίκους τον συγκυριακό παράγοντα που εξασφάλιζε μέχρι τότε την ανοχή των αγροτών. Μεταξύ του καλοκαιριού του 1920 και των αρχών του 1921 εκδηλώθηκαν εκατοντάδες αγροτικές εξεγέρσεις. Το αποκορύφωμα της δυσαρρέσκειας όμως δεν θα εκδηλωθεί στη ρωσική ύπαιθρο, αλλά στην εξέγερση της Κρονστάνδης τον Μάρτιο του 1921. Η εξέγερση των σοβιετικών ναυτών θα κατασταλεί από τους μπολσεβίκους, ωστόσο, θα σηματοδοτήσει το τυπικό τέλος του πολεμικού κομμουνισμού.

Η ολοκλήρωση της στροφής στο αγροτικό ζήτημα τον Μάρτιο του 1921 στο Δέκατο Συνέδριο του ΚΚΡ (μπ) επικυρώνεται με την έναρξη της Νέας Οικονομικής Πολιτικής (Λένιν, Τ43: 74-84 [1921]). Με τη Νέα Οικονομική Πολιτική τερματίζονται οι επιτάξεις τροφίμων και αντικαθίστανται με το λεγόμενο «φόρο σε είδος», αίρονται οι περιορισμοί στις μεταφορές αγροτικών προϊόντων, αποκαθίσταται το ελεύθερο εμπόριο στο πλαίσιο ενός τύπου κρατικού καπιταλισμού μέσω του οποίου η σοβιετική κυβέρνηση θα επιχειρούσε να ανασυγκροτήσει την παραγωγική βάση της Ρωσίας και να *θέσει την επανάσταση σε μια νέα βάση, ως υπόθεση πια μιας εργατοαγροτικής συμμαχίας* (Μπετελέμ, 1974: 233-235· Μπετελέμ, 1977: 29-35).

Συλλογικές μορφές καλλιέργειας⁴

Συμπληρωματική όψη των πολιτικών της περιόδου 1918-1921 αποτέλεσαν οι προσπάθειες ανάπτυξης συλλογικών μορφών καλλιέργειας. Κύρια μορφή καλλιέργειας αποτέλεσαν *τα κρατικά αγροκτήματα (σοβχόζ)*. Τα σοβχόζ τα πρώτα χρόνια της επανάστασης ήταν τεμάχια γης σχετικά μεγάλου μεγέθους (το 50% των σοβχόζ είχαν έκταση άνω των 200 ντεσιατίνων), πολύ μικρότερα, ωστόσο, από τα τεράστια σοβχόζ που δημιουργήθηκαν τη δεκαετία του 1930 στο πλαίσιο της σταλινικής κολεκτιβοποίησης. Επρόκειτο για τεμάχια γης τα οποία δημιουργήθηκαν από το σοβιετικό κράτος και προορίζονταν να συμπεριλάβουν όχι μόνο αγρότες, αλλά και εργάτες μέσω των εργοστασίων τους, των συνδικάτων και των σοβιέτ των πόλεων. Τα τεμάχια αυτά σε πολλές περιπτώσεις προέκυψαν από δημευμένες εκτάσεις οι οποίες ανήκαν στους τσιφλικιάδες. Τα σοβχόζ ανέπτυξαν καλλιέργειες καπνού, ζάχα-

4. Τα στοιχεία περί συλλογικών μορφών καλλιέργειας που αναφέρονται βασίζονται στη μελέτη της Silvana Malle (1982: 410-418), στις αναφορές Μπετελέμ (1974: 227-229) και Καρ (1978: 201-208).

ρης, φαρμακευτικών προϊόντων κ.λπ. οι οποίες συνδυάζονταν πολλές φορές με τοπικά εργοστάσια προμηθευόντάς τα με πρώτες ύλες. Όσοι εργάζονταν εκεί πληρώνονταν με ημερομίσθιο. Αυτός ήταν και ο λόγος που στις υπάρχουσες συνθήκες το σοβχόζ δεν αποτελούσε ελκυστικό «προορισμό» για μικροϊδιοκτήτες αγρότες (η εξέγερσή τους δεν περιείχε κανένα σύνθημα ή αίτημα τέτοιου είδους). Στις παρυφές των βασικών καλλιιεργειών των σοβχόζ οι αγρότες είχαν τη δυνατότητα καλλιέργειας για ιδιοκατανάλωση. Το Λαϊκό Επιτροπάτο Εφοδιασμού παραλάμβανε αγροτικά προϊόντα από γαίες που προορίζονταν σε διαφορετική περίπτωση να μείνουν ανεκμετάλλευτες, ενώ τα εργοστάσια (όπου αυτά εμπλέκονταν μέσω των εργατών τους) κατακρίριζαν στον ισολογισμό τους είτε πρώτες ύλες είτε έσοδα. Έτσι, υπήρχε κάποια υλική βάση στην οποία εδράζονταν η βιωσιμότητα και η αναπαραγωγή του συστήματος των σοβχόζ.

Μπορεί να πει κανείς ότι τα σοβχόζ προσιδιαζαν στα «πρότυπα αγροκτήματα» στα οποία αναφερόταν ο Λένιν την επαύριον της επανάστασης. Ωστόσο, στην πράξη η ανάπτυξή τους έγινε σε μεγάλο βαθμό στη βάση της ανάγκης εκμετάλλευσης αναξιοποίητης και χαμηλής παραγωγικότητας γης. Η συμμετοχή φτωκών αγροτών και ακτημόνων στα σοβχόζ δεν ήταν θερμή. Το 1920 τα πρώιμα σοβχόζ ήταν περίπου 4.400, απασχολούσαν δεκάδες χιλιάδες αγρότες και εργάτες και η συνολική τους έκταση ανερχόταν στα 1,5 εκατ. ντεσιατίνες.

Τα συλλογικά αγροκτήματα (κολχόζ) έκαναν την εμφάνισή τους το καλοκαίρι του 1918, την ίδια εποχή (και κατά κάποιο τρόπο σε συνδυασμό) με τη δράση των Επιτροπών Φτωκών Αγροτών. Τα κολχόζ ακολουθούσαν τη δομή συλλογικής ιδιοκτησίας της γης, των μέσων παραγωγής, των ζώων και των εργαλείων. Η συλλογική ιδιοκτησία δεν εμπόδιζε το κράτος να έχει τον πρώτο λόγο σε διάφορες αποφάσεις. Παρά το ότι η ιδιοκτησία ήταν συλλογική και όχι κρατική, δεν υπήρχε η δυνατότητα εξόδου από το κολχόζ συνοδευόμενης από χρημα-

τική εξαγορά μεριδίου. Η διαφορά του με τα σοβχόζ ήταν ότι, ενώ στα σοβχόζ η βασική πληρωμή γινόταν κατά βάση με μισθό, στα κολχόζ η πληρωμή γινόταν κυρίως σε είδος ή/και με μερίδιο επί της παραγωγής (το κολχόζ παρέδιδε στα σοβιετικά όργανα το πλεόνασμα του και το αντάλλαζε με διάφορα «εμπορεύσιμα» είδη). Τα κολχόζ προσέλκυσαν κυρίως φτωχούς και ακτήμονες αγρότες. Παρόμοιες δομές με τα κολχόζ αποτέλεσαν οι διάφορες *κοπερατίβες* (*αρτέλ*) που ανέπτυξαν διάφορες εκδοχές συλλογικής ιδιοκτησίας ή νομής, πάντα όμως σε μια κατώτερη βαθμίδα συλλογικότητας από αυτή των κολχόζ. Τα κολχόζ και τα αρτέλ στο απόγειό τους (1920) περιλάμβαναν συνολική έκταση περίπου 1,2 εκατ. ντεσιατίνες.

Οι συλλογικές αυτές μορφές καλλιέργειας δεν έπαιξαν τον ρόλο που αναμενόταν. Η διάδοσή τους ήταν περιορισμένη και προσέκρουσε στην απροθυμία συμμετοχής εκ μέρους των αγροτικών μαζών. Ως αποτέλεσμα, σε σχέση με το πληθυσμό, τη συνολική καλλιεργήσιμη έκταση και το συνολικό αγροτικό προϊόν της Ρωσίας, η συνεισφορά των συλλογικών μορφών καλλιέργειας ήταν αμελητέα.

Μια αποτίμηση των πρώτων ετών της επανάστασης

«Πιστεύαμε πως θα μπορούσαμε να ρυθμίσουμε την παραγωγή και την κατανομή με μια απλή κομμουνιστική προσαγωγή. [...] Αν δεν πέτυχε η κατά μέτωπο επίθεση, θα περάσουμε στην τακτική του ελιγμού, στη μέθοδο της πολιορκίας».

(Λένιν, Τ44, 165 [1921])

Το διάστημα 1918-1921 αποτέλεσε την περίοδο εκείνη που η επαναστατική εμπειρία, μέσα από τις αποτυχίες και τα σφάλματα της πολιτικής γραμμής, έδωσε την ιστορική δυνατότητα στους μπολσεβίκους να προχωρήσουν, στο επίπεδο της ανάλυσης του αγροτικού ζητήματος, πέρα από τα όρια της θεωρίας που είχαν παραλάβει. Η επανάσταση του 1917 είχε

μεταβάλλει δραματικά τη μορφή της ρωσικής επαρχίας και είχε οδηγήσει σε μια νέα ταξική διαστρωμάτωση της οποίας η ορθή ανάγνωση βρισκόταν εκτός του πεδίου του μαρξισμού της εποχής: *η ταξική διαστρωμάτωση αυτή περιλάμβανε κατά συντριπτική πλειοψηφία νοικοκυριά μικρής και μεσαίας ιδιοκτησίας.*

Η γραμμή «ταξικού πολέμου ενάντια στους κουλάκους» *δεν πητήθηκε, λοιπόν, αλλά διαψεύστηκε.* Ο Λένιν θα κατανοήσει σταδιακά ότι τα χαρακτηριστικά αντίστασης, αυτοτέλειας και απροθυμίας της ρωσικής επαρχίας δεν αναπαράγονταν μόνο μέσω των (υπαρκτών) κοινωνικών και ιδεολογικών βάσεων της ρωσικής επαρχίας, αμφότερες ισχυρότατες, *αλλά από την ιδιότυπη ταξική της σύνθεση,* η οποία μάλιστα δεν μπορούσε να διεμβολιστεί, καθώς δεν είχε «παραληφθεί» από την επανάσταση, αλλά ήταν δημιούργημά της.

Η παραπάνω θέση συμπληρώνεται από την εγκατάλειψη της γραμμής του απευθείας περάσματος στον κομμουνισμό και την υιοθέτηση μιας γραμμής ενεργητικής συμμαχίας μεταξύ εργατικής τάξης και αγροτιάς (Μπετελέμ,

1977: 30) βασισμένης σε νέες υλικές βάσεις. Η θέση αυτή προϋπέθετε μια *αλλαγή πλεύσης των μπολσεβίκων προς μια νέα κατεύθυνση, η οποία επίσης υπερέβαινε τον επαναστατικό μαρξισμό της εποχής:* μια κατεύθυνση μετασχηματισμού των αγροτικών μαζών, μετατροπής τους από αντικείμενο της επανάστασης (ως σιτιστές των πόλεων, ως εξαγωγείς σιτηρών ή ως πηγή εργατικού δυναμικού για τις πόλεις) *σε υποκείμενο της επανάστασης* (ό.π.: 29-35).

Τέλος, η αποτυχία του πολεμικού κομμουνισμού έθεσε για πρώτη φορά το ιστορικό ζήτημα της αντιμετώπισης της έλλειψης τροφίμων όχι ως πρόβλημα διανομής, *αλλά ως πρόβλημα παραγωγής.* Υπ' αυτή την έννοια, η ανάλυση του Λένιν περί συνάρθρωσης διαφορετικών «τύπων κοινωνικοοικονομικού συστήματος» στη Ρωσία του 1921 αποτελούσε την πρώτη προσπάθεια διατύπωσης ενός μεταβατικού προγράμματος οικοδόμησης στη βάση των ειδικών συνθηκών μιας εν πολλοίς αγροτικής χώρας. Η περίοδος της Νέας Οικονομικής Πολιτικής περιλαμβάνει την αποκατάσταση των εμπορευματικών και χρηματικών

σχέσεων μεταξύ πόλης και υπαίθρου και την υλοποίηση ενός νέου προγράμματος με οικονομικούς πυλώνες το κρατικό μονοπώλιο της μεγάλης βιομηχανίας, του τραπεζικού συστήματος και του εξωτερικού εμπορίου και με πολιτικό προσανατολισμό το βάθεμα της εργατοαγροτικής συμμαχίας σε σοσιαλιστικές βάσεις. Στο πλαίσιο αυτό ο Λένιν επεξεργάζεται την εμπειρία της περιόδου 1918-1920 για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η επανάσταση μπορεί να προχωρήσει μόνο με την προσχώρηση των αγροτικών μαζών σε συνεταιριστικές μορφές παραγωγής, προκρίνοντάς τες μάλιστα έναντι των κρατικών αγροκτημάτων. Με την επιμονή του στην «οικειοθελή» προσχώρηση των μαζών σε συλλογικές μορφές καλλιέργειας και στην προτεραιότητα στις αγροτικές μάζες ως «υποκείμενο» του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, ο Λένιν στα τελευταία χρόνια της ζωής του δείχνει να συγκλίνει έντονα με τις απόψεις του Ένγκελς (Ένγκελς, x.x.-γ).

Έτσι, η εγκατάλειψη του πολεμικού κομμουνισμού και η έναρξη της Νέας

Οικονομικής Πολιτικής μπορεί να χαρακτηριστεί είτε ως μια τακτική υποχώρηση, μια ρεαλιστική στροφή, είτε ως την αναγκαία πολιτική μορφή στη συγκυρία, μια ιδιαίτερη μορφή της δικτατορίας του προλεταριάτου (Μπετελέμ, 1977: 30) προσαρμοσμένη στις συνθήκες της σοβιετικής Ρωσίας της δεκαετίας του 1920. Σε κάθε περίπτωση, τα πρώτα χρόνια της επανάστασης σηματοδότησαν την αρχή ενός κοινωνικού πειραματισμού μέσα από τις επιτυχίες και τις αποτυχίες του οποίου οι μπολσεβίκοι θα διέυρυναν τα όρια της επαναστατικής θεωρίας και πράξης. Και, όπως θα έλεγε ο Τρότσκι (Trotsky), αυτό από μόνο του φτάνει να δικαιώσει τη μεγάλη επανάσταση του Οκτώβρη, αν νομίζει κανείς πως έχει ανάγκη από δικαίωση. **T**

(Παρατήρηση: Για τις παραπομπές που αφορούν κείμενα του Λένιν, τα πάντα αντλούνται από τα Άπαντα [εκδ. Σύγχρονη Εποχή]. Στην κάθε παραπομπή σημειώνεται ο τόμος, η σελίδα του και σε αγκύλη η ημερομηνία συγγραφής του αυθεντικού κειμένου του Λένιν).

b

Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ

(1960), *Ιστορία της ΕΣΣΔ*, εκδ. 20ός Αιώνας.

Ένγκελς, Φ. (x.x.-α), «Οι κοινωνικές σχέσεις στη Ρωσία» στο Μαρξ, Κ.-Ένγκελς, Φ. (x.x.), *Διαλεκτά Έργα*, τόμ. 2, Αθήνα, Έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, σ. 43-58.

Ένγκελς, Φ. (x.x.-β), «Ο Ένγκελς στον Ντάνιελσον. Λονδίνο, 17 Οκτωβρίου 1893»

στο Μαρξ, Κ.-Ένγκελς, Φ., *Διαλεκτά Έργα*, τόμ. 2, Αθήνα, Έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, σ. 588-591.

Ένγκελς, Φ.-Μαρξ, Κ. (x.x.-γ), «Το αγροτικό ζήτημα στην Γαλλία και τη Γερμανία» στο *Διαλεκτά Έργα*, τόμ. 2, Αθήνα, εκδ. Γνώσεις, σ. 490-515.

Καρ, Ε. Χ. (1978), *Ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης*: τόμ. 2, 1917-1923, Αθήνα, εκδ. Υποδομή.

Λένιν, Β. Ι. (x.x.), *Άπαντα: πλήρης έκδοση* (55 τόμοι), Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.

Μαντέλ, Ε. (1975), *Γένεση και εξέλιξη των οικονομικών*

θεωριών του Καρλ Μαρξ, Αθήνα, εκδ. Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος.

Μηλιός, Γ. (1992), «Ο Λένιν αντιμέτωπος με το ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης (1893 - 1900): Μια επίκαιρη μαρξιστική θεωρητική ανάλυση», *Θέσεις*, τεύχ. 38, Ιανουάριος-Μάρτιος, σ. 122-144.

Μηλιός, Γ. (1997), *Τρόποι παραγωγής και μαρξιστική ανάλυση*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

Μπετελέμ, Σ. (1974), *Οι ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ (1η περίοδος 1917-1923)*, Αθήνα, εκδ. Ράππα.

Μπετελέμ, Σ. (1977), *Οι ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ (2η περίοδος 1923-1930)*, Αθήνα, εκδ. Ράππα.

Οικονομάκης, Γ. (2000), *Ιστορικοί τρόποι παραγωγής. Καπιταλιστικό σύστημα και γεωργία*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

Οικονομάκης, Γ. - Μπούρας, Φ. (2007), «Ο κοινωνικοοικονομικός

και πολιτικός ρόλος των μικροϊδιοκτητών αγροτών στη Γαλλία των μέσων του 19ου αιώνα», *Θέσεις*, τεύχ. 99, Απρίλιος-Ιούνιος, σ. 57-89.

Chandra, N. K. (2002), «The Peasant Question from Marx to Lenin: The Russian Experience», *Economic and Political Weekly*, vol. 37, no. 20 (May 18-24), pp. 1927-1938.

Halushka, G. (1915), *The Emancipation of the Serfs in Russia and its Consequences*, College of Liberal Arts and Sciences, University of Illinois.

Malle, S. (1982), *The Economic Organization of War Communism 1918-1921*, Cambridge University Press.

Mavor, J. (1914), *An Economic History of Russia. Vol. two: Industry and Revolution*, J. M. Dent & Sons Ltd.

Nové, A. (1972), *An Economic History of the USSR 1917-1991*, Penguin Books.

Wood, A. (1993), *The Origins of the Russian Revolution 1861-1917*, Routledge.